

İstanbul Üniversitesi
İktisat Fakültesi
Maliye Araştırma Merkezi Konferansları
49. Seri / Yıl 2006

2000'Lİ YILLARDA TÜRKİYE'NİN EKONOMİK İSTİKRAR ARAYIŞLARI

Yrd. Doç. Dr. Seyhun DOĞAN

İstanbul Üniversitesi
İktisat Fakültesi
İktisat Bölümü

ÖZET

2000'li yılların başında Türkiye, IMF'nin desteklediği program yürürlükteyken, ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Türkiye'de, Kasım 2000 krizi, ardından IMF'nin ek önlemlerine rağmen, Şubat 2001 krizi yaşanmış ve sonrasında IMF ile stand-by anlaşması yapılmıştır. Kasım krizinde, IMF'nin tedirginliği ve zamanında müdahale etmemesi eleştirilmiştir.

Türkiye'de uygulamaya konulan IMF önlemleri sonucunda, 2004 yılı sonu itibarıyla kronik enflasyon süreci kırılmış, yüksek büyüme ve ihracat rakamlarına ulaşılmış olsa da büyüme istihdama yansımamıştır. Ekonomideki kırılgan yapı da henüz tamamen ortadan kaldırılamamıştır. IMF ile imzalanan 3 yıllık (Mayıs 2005-Mayıs 2008) yeni stand-by anlaşması, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler : Ekonomik Kriz, IMF Destekli Programlar, Destekleme Düzenlemeleri.

ABSTRACT

In the beginning of 2000s, while the IMF supported program is in force, Turkey encountered economic crisis. After November 2000 crisis, despite IMF's additional measures, February 2001 crisis come into being and afterwards a stand by agreement was signed between IMF and Turkey. During November crisis IMF's hesitation and not intervening in time is criticized.

As a result of IMF's measures applied in Turkey, the chronic inflation process was ceased and high rates of growth and export were reached by the end of the 2004 - year. Yet, all of these didn't extrapolate on employment. The fragile structure of the economy also was not overcome. The 3- year (May 2005 - May 2008) stand by agreement has put this situation under the spot.

Keywords: Economic crisis, IMF-supported programs, stand-by adjustments.

GİRİŞ

İhracata dayalı büyüme modeli doğrultusunda ekonomide köklü yapısal değişimin 1980'lerde sağlanamaması, Türkiye ekonomisini 1990 ve sonrasında kamu maliyesi dengesizliği, yüksek kronik enflasyon ve giderek artan dış açık sorunlarıyla karşı karşıya bırakmıştır. 1990'larda ve 2000'lerin başında sık aralıklarla yaşanan ekonomik krizler nedeniyle, Türkiye'de ekonomik istikrar programları art arda uygulamaya konulmuş ve IMF ile ilişkiler, ekonomik gündemin üst sıralarını oluşturmuştur. Bu süreçte, IMF'ye yönelik eleştiriler, 2000-2002 dönemini kapsayan

IMF destekli istikrar programı yürürlükteyken yaşanan ekonomik krizlerle (Kasım 2000 ve Şubat 2001) daha da şiddetlenmiştir.

Bu çalışmayla; Türkiye'nin 2000'li yılların başında karşı karşıya kaldığı krizler öncesinde ekonomik koşullar, Kasım 2000 ve Şubat 2001 ekonomik krizleri ve sonrasındaki gelişmeler incelenmiştir. Bu kapsamda, IMF destekli istikrar programı uygulamaları ele alınarak, sonuçları değerlendirilmiştir.

1) Kasım 2000 ve Şubat 2001 Ekonomik Krizleri Öncesi Koşullar: Türkiye'nin Makro Ekonomik Performansı

1970'lerin sonunda önemli bir ekonomik ve siyasi krizle karşı karşıya kalan Türkiye, 24 Ocak 1980 Kararları ile ithal ikameci büyüme modelinden ihracat yönelimli büyüme modeline geçmiştir. Uzun dönemde ekonomiyi aşamalı olarak serbestleştirme hedefine yönelik önlemler içeren 24 Ocak Kararları'yla Türkiye, hızlı bir dışa açılma sürecine girmiştir. Mayıs 1981'den itibaren daha esnek bir döviz kuru sistemine doğru gidilirken, 1980-1982 döneminde alınan kararlarla iç finansal liberalizasyona başlanmış ve özellikle Haziran 1984 ve Ağustos 1989'da alınan kararlarla da, köklü dış finansal liberalizasyon önlemleri uygulamaya konulmuştur.

1980-1989 döneminde uygulanan iktisat politikalarının Türkiye'nin iktisadi yapısında yol açtığı değişme düzeyi şu şekilde olmuştur (Kılıçbay,1992:273,274): Kamu yatırımları, doğrudan üretken yatırımlardan, üretken olmayan alt yapı yatırımlarına kaymış, imalat sanayiine yönelik yatırımlarda ise, nispi bir durgunluk gözlenmiştir; milli gelirden ve ihracatta sanayinin nispi payı yükselmiştir; dış ticaret hacmi genişlerken, ihracatın ithalatı karşılama oranı da artmış; ancak, ihracat güvenilir bir temele dayandırılmamıştır; teknolojisi, büyüklüğü ve prodüktivitesiyle sanayileşme temposuna ivme kazandırılmamış, yeni teknolojiler üretilenmemiştir; ekonomik rekabet alanında arzulan gelişme yakalanamamıştır; yasal zemini kısmen oluşturulsa da, serbest piyasa modeli tam anlamıyla kurulamamıştır.

1990'ların başında Türkiye'nin kamu kesimi gelir gider dengesi yapısal nedenlerden dolayı ciddi biçimde bozulmuştur. Kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve temelde etkin bir vergi reformunun eksikliği, kamu gelirlerinin arttırılmasını engellemiştir. Özellikle kayıt dışı ekonominin varlığı, adil vergi yüküne ulaşılmasına da engel olmuştur. Buna karşılık, kamu harcamaları da kontrol altına alınamamış ve hızla artan konsolide bütçe harcamaları kamu kesimi açıklarının belirleyicisi olmuştur.

Özellikle 1989'dan itibaren uluslararası sermayenin ülkeye girişinin serbestleşmesi, TL'nin tam konvertibilitesine geçildiği bir ortamda kamu açıklarındaki yükseliş ve bunun vergi gibi kamu gelirlerince karşılanmayıp, T.C.Merkez Bankası (TCMB) kaynaklarına başvurulması, iç borçlanmayı ve iç faiz oranlarının artışını da beraberinde getirmiştir.

Türkiye'de esasen 1992 yılından sonra mali disiplin bozulmuştur. Bütçe açığının bir kısmının dış borçla kapatılmaya başlandığı bu süreçte, iç borç stoğunun GSMH'ye oranı hızla artarak, %20-30 arasında değişmiştir. Bununla beraber, artan kamu açıkları,

özel kesimin kullanılabilir kaynaklarını daraltırken, faiz oranlarını yükselterek kamu kesimini bir faiz kısır döngüsü içine sokmuş, ekonomik istikrarın bozulmasına yol açmıştır. Borçlanma reel faizi, reel büyüme oranını aşmış, kamu kesimi borç yükünün GSMH'ye oranı gittikçe yükselmiş ve ekonomi tüketim ekonomisi karakterini sürdürmüştür.

Ülkenin makro ekonomik temellerinin bozulduğu ve kamu borçlanma gereğinin büyüdüğü bu süreçte, 1993 yılının ikinci yarısında hükümet, faiz oranlarını indirmek için kamu menkul kıymet ihalelerini iptal etmeye ve Hazine'nin finansman ihtiyacı için TCMB kaynaklarını kullanmaya başlamıştır. Bu durum, kamu menkul kıymetleri talebinin azalmasına yol açmıştır (Karacan,1996:179). Hükümetin faizleri düşürme girişimiyle, hiçbir dış şok etkisi olmadan 1994 yılı Ocak ayında, TL'den kaçış ve dövize hücum yaşanmıştır. Bu nedenle, yapısal reformları da kapsayan Ekonomik Önlemler Uygulama Planı, 5 Nisan 1994'de uygulamaya konulmuştur. 5 Nisan Kararları olarak da bilinen bu program, 1990'ların ilk IMF stand-by programı olmuş; ama, son olmamıştır.

5 Nisan Kararları'nın alındığı 1994 yılında GSMH büyüme hızı %6,1 oranında gerilerken, enflasyon oranı (TÜFE) %125,5 oranında gerçekleşmiştir. İhracatın ithalatı karşılama oranının %77,8 olduğu 1994 yılında, işsizlik oranı %8,5 olmuştur. İstikrar önlemleriyle birlikte, 1995 yılında %8,1 oranında bir GSMH büyüme hızı, %76'lık bir enflasyon oranı (TÜFE) ve %7,6 oranında bir işsizlik söz konusu olmuştur. Sonraki iki yılda, ulaşılan büyüme oranları korunurken, enflasyonda artış hızı devam etmiş, ihracatın ithalatı karşılama oranı %55'in altına düşerken, işsizlik oranında önemli bir gerileme sağlanamamıştır (Tablo 1).

Türkiye'de uygulamaya konulan 5 Nisan Kararları'nın ardından, ekonomide süre gelen yapısal sorunlara, 1997 Asya Krizi ve 1998 Rusya Krizi'nin yol açtığı olumsuzlukların da eklenmesiyle, 1998 Haziran ayı sonunda IMF ile Yakın İzleme Anlaşması imzalanmıştır. IMF gözetiminde uygulanan bu enflasyonla mücadele programı, 1999 yılı Nisan ayında yapılan siyasi seçimlerin ardından, 2000 yılı başında uygulanması planlanan IMF destekli bir makro ekonomik programa geçişte köprü görevini üstlenmiştir. 17 Ağustos 1999'da yaşanan büyük deprem felaketi ve genel seçimlerden kaynaklanan siyasi belirsizlik nedeniyle söz konusu program, sınırlı düzeyde başarılı olmuştur.

Dışsal etkenlerin ve yaşanan deprem felaketinin olumsuz etkilerinin dışında, Türkiye ekonomisinin 1990'lı yıllarda sık aralıklarla krizlerle karşı karşıya kalmasının temel nedenleri; sürdürülemez bir iç borç dinamiği, başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapı ve diğer yapısal sorunların kalıcı bir çözüme kavuşturulamaması olmuştur (HM,2003).

1990'ların sonlarında uygulama bulan Yakın İzleme Anlaşması'nın ardından, 1990'larda Türkiye ekonomisinin devam eden temel sorunlarının çözümü için, 2000 yılı başında Enflasyonla Mücadele Programı (2000-2002) uygulamaya konulmuştur. Yapılan anlaşma sonucunda, IMF'den gelecek kredi tutarı (500 milyon \$'lık deprem yardımı hariç) 4 milyar \$ (2.892 milyon SDR-Özel Çekme Hakkı) olarak belirlenmiştir. IMF kredisinin üçer aylık dilimlerle verilmesi öngörülmüş ve ilk aşamada IMF

tarafından acil olarak 300 milyon \$ (221,7 milyon SDR)'ın verilmesi kararlaştırılmıştır (IMF,1999:1). Ancak, IMF'nin de desteklediği bu programın uygulama sürecinde, Türkiye'de, Kasım 2000 ve Şubat 2001'de şiddetli bir bankacılık ve döviz krizi yaşanmıştır.

Tablo 1: Türkiye'nin Makro Ekonomik Performansı (1990-1999)

	1990	1994	1995	1996	1997	1998	1999
GSMH Reel Büyüme Hızı (%)	9,4	-6,1	8,1	7,9	8,0	3,8	-6,4
Kişi Başı na GSMH (\$)	2.712	2.159	2.759	2.916	3.080	3.255	2.879
Deflasyon (%)	57,6	107,3	87,2	78,1	81,2	75,3	55,8
Enflasyon TÜFE (Y. sonu-%)	60,4	125,5	76,0	79,8	99,1	69,7	68,8
TEFE (Y. sonu-%)	48,6	149,6	65,6	84,9	91,0	54,3	62,9
Döviz Kuru (\$) (Alış. Ort.TL)	2.608	29.704	45.674	81.084	151.429	260.040	417.581
K. Bütçe D. (Trilyon TL)	-11,8	-150,8	-314,9	-1.233,3	-2.235,1	-3.803,4	-9.151,6
Faiz Dışı D. (Trilyon TL)	2,2	147,4	261,2	264,0	42,8	2.373,2	1.569,2
K. Bütçe D./GSMH (%)	-2,97	-3,88	-4,01	-8,23	-7,60	-7,11	-11,69
Faiz Dışı D./GSMH (%)	0,55	3,79	3,32	1,76	0,15	4,43	2,00
İç Borç Stoku (Trilyon TL)	57	799	1.361	3.149	6.283	11.613	22.920
İç Borç Stoku/GSMH (%)	14,4	20,6	17,3	21,0	21,4	21,9	29,3
İç Borç Faiz Oranı (Ort. Bileşik-%)	54,0	164,4	121,9	135,2	127,2	122,5	109,5
Dış Borç Stoku (Milyon \$)	49.035	65.601	73.278	79.222	84.236	96.411	102.979
Kısa	9.500	11.310	15.701	17.072	17.691	20.774	22.921
Orta-Uzun	39.535	54.291	57.577	62.150	66.545	75.637	80.058
İhracat (Milyon \$)	12.959	18.106	21.637	23.224	26.261	26.974	26.587
İthalat (Milyon \$)	22.302	23.270	35.709	43.627	48.559	45.921	40.671
Dış Tic. D. (Milyon \$)	-9.343	-5.164	-14.072	-20.402	-22.298	-18.947	-14.084
İhr./İth. (%)	58,1	77,8	60,6	53,2	54,1	58,7	65,4
Cari D. (Milyon \$)	-2.625	2.631	-2.339	-2.437	-2.638	1.984	-1.344
Cari D./GSMH (%)	-1,7	2,0	-1,4	-1,3	-1,4	1,0	-0,7
İşsizlik Oranı (%)	8,2	8,5	7,6	6,6	6,8	6,9	7,7

Kaynak: DPT, Uluslararası Ekonomik Göstergeler 2000; DPT, "Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2005", <http://ekutup.dpt.gov.tr>; MB, www.muhasibat.gov.tr; HM, www.hazine.gov.tr'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

1989'dan sonra yüksek kamu açıkları, yüksek yurt içi faiz oranları, hızlı kısa vadeli sermaye girişleri ve düşük kur artışları ile gittikçe daha çok sıcak para bağımlısı olan ekonomide, biriken kamu kesimi iç borçlarının sürdürülemezliğinin Aralık 1993-

Nisan 1994 finansal kriziyle açıkça ortaya çıkmasına rağmen, benzer politikalara devam edilmesi sonucunda Türkiye, 2000'lerin başında ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. (Kibritçioğlu,2001:176). Ayrıca, yaşanan siyasi istikrarsızlık da ekonomik kriz oluşumunda etken olmuştur.

Türkiye'de, 1990 sonrasında krizlerin daha sık ortaya çıkmasında siyasi istikrarsızlık çok önemli rol oynamıştır. Türkiye'de çoğunlukla, parlamentonun kutuplaşması, koalisyon hükümetleri, seçmenlerin kararsızlığı, seçimlerin idaresi ve zamanlaması şeklinde siyasi istikrarsızlık göstergeleri görülmüştür. Siyasi istikrarsızlığın ekonomik sonuçlarının (büyüme oranının düşmesi, enflasyon oranının artması, borçların vade yapısının kısılması, mülkiyet hakları konusunda güvensizlik, ekonomik özgürlüklerin azalması vb.) hemen hemen tamamı Türkiye'de gerçekleşmiştir (Eren-Bildirici, 2001:167,173).

2) Kasım 2000 ve Şubat 2001 Ekonomik Krizleri

Türkiye'de uygulamaya konulan 2000-2002 Stand-by Programı'nın öncelikli hedefi enflasyonla mücadele olmuş ve uygulanacak makro ekonomik politikaları nihai hale getirmiştir. Bu çerçevede söz konusu program istikrar politikalarının yanı sıra, kamu mali kesimindeki yapısal reformların gerçekleştirilmesini hedeflemiştir. Bu programla mali güven ortamının sağlanması ve özelleştirilmeye hız verilmesi önem kazanmıştır (Doğan,2000:4,24).

Üç yıllık bir süreçte, ilk yıl üçer aylık, sonraki yıllar ise, yılda iki kez yapılacak gözden geçirmelerle izlenecek olan söz konusu programla birlikte, ilk kez yapısal reformlar IMF tarafından önkoşullar, yapısal performans kriterleri, yapısal kriterler ve program gözden geçirmeleri ile izlenmeye başlanmıştır (Esen,2002:9). Programın temel politika aracı, döviz kuru ve para politikası olmuştur. TCMB, döviz kuru sepetinin (1\$+0,77EURO) günlük değerlerini bir yıllık süre için 2000 yılı başında kamuoyuna açıklamıştır. Döviz kuru rejimini desteklemek için, TCMB, net iç varlık büyüklüğünü sabitlemiş ve bilanço genişlemesini net dış varlıklardaki artışa bağlamıştır.

Enflasyon oranını 2002 yılı sonuna kadar indirmeyi hedefleyen (2000 yılı için TEFE %20 TÜFE %25; 2001 yılı için TEFE %10 TÜFE %12; 2002 yılı için TEFE %5 TÜFE %7) programın, likidite oluşturma mekanizmasının belirlenmesi ve ödemeler dengesinin çözümü için teorik temeli, *ödemeler dengesi için parasal yaklaşım* olmuştur. IMF tipi tasarruf programlarında temel referans çerçevesini oluşturan bu yaklaşım, satın alma gücü seviyesinde reel döviz kuru oranının uzun vadede dengede olacağını umarken, yerel para arzının açık sermaye hesabı rejimine dahil olmasını sağlamaktadır (Yeldan,2001:572).

2000 yılında programda öngörülen hedeflere ulaşılamasa da, enflasyonda son 14 yılın en düşük oranına (TÜFE %39) ulaşılmış, faiz oranları düşmüş ve kamu finansman dengesinde iyileşme sağlanmıştır. Faizlerdeki düşüş, 1999 yılındaki hızlı daralmanın ardından, ertelenmiş tüketim ve yatırım harcamalarının gerçekleştirilmesini ve kredi talebini arttırarak, ekonominin tekrar büyüme sürecine girmesini sağlamıştır. Ancak, iç

talepteki canlanma, ham petrol başta olmak üzere enerji fiyatlarındaki artış ve TL'nin özellikle EURO karşısında reel olarak değerlendirilmesi, ithalatı hızlı bir şekilde arttırarak, cari işlemler açığına neden olmuştur. Buna, yılın ikinci yarısında özelleştirme ve yapısal reformlara ilişkin gecikmelerin de eklenmesi, iç ve dış piyasalarda tedirginliği arttırarak, sermaye girişlerini, dolayısıyla da likiditeyi olumsuz etkileyerek, kısa vadeli faizlerin yükselmesine neden olmuştur.

Yapısal reformlardaki gecikme ve ek mali önlemlerin alınması konusundaki isteksizlik, IMF'nin Ekim ayında serbest bırakacağı üçüncü kredi diliminin ertelenmesine neden olmuş ve uluslararası piyasalarda beklentileri olumsuz yönde etkilemiştir. Faiz oranlarındaki yükseliş, portföylerinde önemli oranda devlet iç borçlanma senetleri tutan ve bunları kısa vadeli kaynaklarla fonlayan bazı bankaların mali yapılarını bozmuş ve Kasım ayının ikinci yarısında mali piyasalarda güvensizliği arttırmıştır. Piyasada söz konusu bankalara yönelik güvenin zayıflaması, likidite ihtiyaçlarının hızla artmasına ve kısa vadeli faizlerin 17-22 Kasım arasında %100'leri aşmasına yol açmıştır. Böylece, enflasyon beklentilerini azaltacak sıkı para ve döviz kuru politikaları ile enflasyonun ana kaynağı olan kamu finansman açıklarını azaltmaya yönelik maliye politikalarını içeren söz konusu programın uygulama sürecinde, finansal bir krizle karşı karşıya kalınmıştır.

Krizin ilk iki gününde (27-28 Kasım), TCMB'den 3 milyar \$ çekilmiştir. Piyasalarda TL sıkıntısı başlamış, bankalararası para piyasasında gecelik repo faizi %200'e yükselmiş ve İMKB endeksi yılın en düşük düzeyine inmiş; ancak, döviz kurlarında ciddi bir dalgalanma olmamıştır. Bankacılık sisteminin kötü işleyişinden ve sağlıksız yapısından kaynaklanan kriz, derinleşmeye başlamış ve TCMB'nin müdahaleleri etkisiz kalmıştır. 1 Aralık'ta Türkiye'nin mali tarihinde ilk kez gecelik repo faizi %1700'e yükselmiş, İMKB endeksi ise %26 oranında düşerek, 7.977'ye inmiştir. Hafta boyunca sistemden döviz çıkışı devam ederken, orta büyüklükteki bankalar büyük bir TL sıkıntısı içine girmiş ve ellerindeki kamu kağıtlarını satmaya yönelince de, iç faizler hızla yükselmiştir. TCMB, sadece döviz karşılığında TL verebileceğini ilan etmiş ve döviz sıkıntısını aşmak için ivedilikle IMF'den yardım istemiş; ancak, IMF yardımı zamanında gelmemiştir. IMF'nin tereddütleri ve zamanında müdahale etmemesi yüzünden, Türk özel sermayeli beşinci büyük banka, fon yetersizliği nedeniyle yükümlülüklerini yerine getiremez duruma gelmiş ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) tarafından 6 Aralık'ta TMSF'ye devredilmiştir (Tokgöz,2001:275,276).

Bankalar ve şirketlerin TL ihtiyacı giderek artarken, IMF'ye verilen taahhüt gereğince TCMB'nin rezerv artışı hariç fonlamada bulunamaması, sistemde likidite krizini kaçınılmaz kılmıştır (Kazgan,2001:30). Hazine bonosu olan yabancı yatırımcılar da, ileride ellerindeki bonoları satamayacakları düşüncesiyle piyasadan çıkmaya başlamışlardır. Yabancı yatırımcının ülkeyi terk etme eğilimleri sonucunda, TCMB döviz satışında bulunmuş ve rezervler azalmıştır.

Bankacılık kesimi, 2000-2002 Programı'nın başarısızlığında önemli paya sahip olmuştur. Bankacılık kesimi, kaynak kullanımında vade uyumuna dikkat etmemiş,

programın getirdiği sınırlamalara da uymamıştır. Türk bankacılık sisteminin temel sorunlarından birisi olan vade ve nakit arasındaki uyumsuzluk, bir panik anında bankaları aşırı kırılgan duruma getirmektedir. 2000 yılında bankacılık sisteminin kısa vadeli dış borç kullanımını artmıştır. Kriz sırasında yabancı bankaların kredilerini geri çağırmaları, hem rezervlerin erimesine, hem de döviz kuru üzerinde bir baskı oluşturmasına yol açmıştır (Toprak,2001:184,185).

Kasım 2000'de yaşanan bu krizin ardından, stand-by düzenlemesine ek olarak yeni önlemler ilan edilerek, IMF'ye yeni bir Niyet Mektubu verilmiştir. Ek Rezerv Kolaylığı adı altında yapılan anlaşma kapsamında, IMF'den 7,5 milyar \$'lık ek finansman imkanının yanı sıra, uluslararası bankalardan 3 milyar \$ ve dört Türk bankasından 1 milyar \$ olmak üzere, toplam 11,5 milyar \$'lık kaynağın sağlanacağı açıklanmıştır. Bununla beraber, Aralık 2000'de 2.250 milyar \$ ek rezerv ve 550 milyon \$ stand-by çerçevesinde, toplam 2.8 milyar \$ ve yine ek rezerv kapsamında 20 Ocak 2001 ve 20 Şubat 2001'de 1.1'er milyar \$, 15 Mart - 15 Haziran - 15 Ağustos ve 15 Kasım 2001'de 750'er milyon \$ kullanılabileceği taahhüt altına alınmıştır. Ayrıca, ticari bankaların yurt dışından kullandıkları kredilere Hazine güvencesi sağlanmış ve mevduatta güvence %100'e çıkartılmıştır.

Ek IMF kredisiyle birlikte, çok yüksek faiz ve önemli döviz rezervi kayıplarıyla, 2000 Kasım ayında döviz hedef alan yoğun spekülasyon saldırısını geri püskürtebilen TCMB, ilan edilen döviz kuru çizelgesini çok yüksek bir maliyetle savunabilmiş; ancak, sonrasında yaşanabilecek benzer bir saldırıya karşı savunma gücünü önemli ölçüde kaybetmiştir (Uygur,2001). Buna karşılık IMF yetkilileri, söz konusu krizin uygulanmakta olan politikadan bağımsız olduğunu gösterme çabası içinde olmuştur (Uysal:2004:97). Sonuçta, mali piyasalarda kısmen istikrar sağlanmışsa da, TMSF tarafından sekiz bankaya el konulmuştur.

2001 Ocak ayında, TCMB rezervlerinde hızlı bir artış yaşanmış ve para piyasası faiz oranları da gerileyerek, dar bir band içinde hareket etmiştir. TCMB, bu gelişmeleri dikkate alarak, net iç varlıklar hedefini aşağı doğru, net uluslararası rezervler hedefini de yukarı doğru revize etmiştir. TCMB bilançosunda gözlenen bu olumlu gelişmeye karşılık, Kasım krizi sonrasında hızla artan risk priminin etkisiyle, birincil ve ikincil piyasalarda faiz oranları yüksek seviyesini korumuştur. Ancak, Kasım krizinin başta kamu bankaları olmak üzere bankacılık sisteminin mali yapısında meydana getirdiği hasar, sistemin kırılganlığını arttırmıştır. Faiz oranının döviz kuru sepetindeki artışa göre oldukça yüksek kalması da mevcut kur rejiminin sürdürülebilirliği konusundaki endişeleri yoğunlaştırmıştır.

Kasım 2000 krizinden üç ay sonra 19 Şubat 2001'de yaşanan bir siyasi krizle birlikte, kırılgan bir yapıda olan ve güven ortamını yitiren Türkiye ekonomisi, döviz krizi ile karşı karşıya kalmıştır. 19 Şubat tarihinde gerçekleşen bir gün valörlü 7,6 milyar \$'lık döviz talebinin gerçekleşmesini engellemek üzere, TCMB'nin likiditeyi kısması, aşırı günlük likidite ihtiyacı içinde olan kamu bankaları nedeniyle ödemeler sisteminin kilitlenmesine yol açmıştır. Bu gelişmeler karşısında, 16 Şubat'ta yaklaşık 28 milyar \$ olan TCMB döviz rezervi, 23 Şubat'ta 22,6 milyar \$'a gerilemiştir. 21 Şubat'ta

bankalararası para piyasasında gecelik faiz %6200'e kadar çıkmış ve ortalama %4000 seviyesinde durmuştur. Kasım 2000'de başlayan kriz, Şubat 2001'e ertelenebilmiş, 19 Şubat 2001'de ise ekonomi, bir istikrar programı uygulanmaktayken, Cumhuriyet tarihinin en ağır krizlerinden birine sürüklenmiştir.

Kasım 2000 krizinde dövizde yönelik aşırı talep yabancılarla sınırlı kalırken, Şubat 2001 krizinde yerlilerin de dövizde yöneldiği görülmüştür. Önce faizlerin sonra da döviz krizinin baş döndürücü bir hızda yükselmesi ve İMKB endeksinin çökmesi ile Şubat 2001 ekonomik krizi doruğa ulaşmıştır. TCMB'deki tüm döviz rezervi satışa çıkarılsa da, döviz kurunun tutulamayacağı görülmüştür. TCMB'nin dövizde yönelik bu aşırı talebe karşı dayanma gücü kalmayınca, uygulanan program çerçevesinde 1\$ + 0,77EURO şeklinde belirlenen sepet kurunun Temmuz 2001'e kadar hedeflenen TEFE oranında artması öngörülmüşken, bu politika terk edilerek, dalgalı kura geçmek zorunda kalınmıştır (22 Şubat) ve %40 oranında devalüasyon yapılmıştır. 19 Şubat'ta 686.500 TL olan \$ kuru, 23 Şubat'ta 920.000 TL'ye çıkmıştır. Eğer mevcut programa devam edilebilseydi, döviz kuru Temmuz 2001'de dalgalanmaya bırakılacaktı.

Kasım 2000'de yabancıların net 5,2 milyar \$ menkul değer satarak dışarıya çıkmalarıyla yaşanan şok, Aralık 2000-Ocak 2001 arasında IMF'den gelen 2,9 milyar \$'ın katkısıyla geçici olarak atlatılabilirken, Şubat krizinde büyük boyutlu sermaye çıkışları yaşanmıştır. Yabancıların tasfiye ettiği menkul değerlerden (3,8 milyar \$), yabancı bankaların yenilemedikleri kısa vadeli kredilerden (1,3 milyar \$) ve kayıt dışı hareketlerden (1,2 milyar \$) olmak üzere, toplam net sermaye çıkışı 6,3 milyar \$'a ulaşmıştır. Kasım ve Şubat krizleri toplamında bu rakam, 11,5 milyar \$'ı bulmuş ve bunun 10,3 milyar \$'ı yabancılardan kaynaklanmıştır (Boratav,2004:252,253). Önemli tutardaki bu sermaye çıkışı, Türkiye ekonomisinin karşılaştığı şokun büyüklüğünü de açıkça ortaya koymaktadır.

Şubat 2001 kriziyle birlikte, yüksek kronik enflasyondan kurtulmayı ve ekonomiyi istikrarlı bir yapıya kavuşturmayı amaçlayan; ancak, birinci yılını doldurmadan Kasım ayında yara alan 2000-2002 Stand-by Programı'nın da sonu gelmiştir. Bu kriz sonrasında, ülkenin mali dengesi ve döviz rezervleri yetersizse, iç ve dış yatırımcıların güveni de oluşmamışsa, yüksek faiz oranlarına rağmen, yatırımcıların dövizde yönelmelerinin engellenemediği görülmüştür.

2000-2002 Programı'nın çöküşü sonrasında, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı adıyla yeni bir program açıklanmıştır.

3) IMF Destekli İstikrar Programı Uygulamaları ve Sonuçları

Türkiye'de Şubat 2001 ekonomik krizi karşısında uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı da, önceki program gibi, IMF'nin görüşleri doğrultusunda hazırlanmıştır. Programın amaçları, enflasyonu tek haneli rakamlara çekmek; sürdürülebilir bir büyüme ortamını sağlamak ve böylelikle kaynak kullanma sürecindeki verimliliği arttırmak, dışa açık bir yaklaşımla piyasa koşullarında rekabet gücünü geliştirmek, toplumun geleceğe umutla bakmasını sağlamak ve refah düzeyini kalıcı bir

biçimde yükseltmek ve gelir dağılımını düzelterek, sosyal adaleti sağlamak olarak belirlenmiştir. Programın alt hedefleri ise şu şekilde sıralanmıştır:

- Dalgalı kur sistemi içinde enflasyonla mücadelede kesintisiz ve kararlı bir biçimde sürdürmek.
- Bankacılık sektöründe hızlı ve kapsamlı bir yeniden yapılandırmaya gitmek ve bankacılık ile reel kesim arasında sağlıklı bir ilişki kurmak.
- Kamu finansman dengesini bir daha bozulmayacak şekilde güçlendirmek.
- Fedakarlığın tüm kesimlerce adil bir biçimde paylaşılmasını öngören ve enflasyon hedefleriyle uyumlu bir gelirler politikası sürdürmek.
- Bütün bunları etkinlik, esneklik ve şeffaflık ile sağlayacak yapısal unsurların yasal altyapısını oluşturmak.

Mart ayı ortasında programın genel stratejisi kamuoyuna açıklanmıştır. Program, üç aşamalı bir temel stratejiye odaklanmıştır. Birinci aşamada, bankacılık sektörüne ilişkin önlemlere hız verilerek, mali piyasalarda belirsizlik azaltılacak ve böylece kriz ortamından çıkılacaktır. İkinci aşamada, özellikle faiz ve döviz kurunun belirli bir istikrar kazanması sağlanacak ve böylece ekonomik birimlere orta vadeli bir perspektif kazandırılacaktır. Üçüncü aşamada ise, makro ekonomik dengeler kurularak, ekonomide 2001 yılının ikinci yarısından itibaren, istikrarlı bir büyüme sağlanmaya çalışılacaktır. Bu temel stratejiler doğrultusunda ekonomide istenilen sonuçların elde edilebilmesi için, ekonomi yönetimi hemen harekete geçmiştir. 2001 Nisan ayı ortasında program, kapsadığı önlemler ve yasal düzenlemelerle birlikte kamuoyuna açıklanmıştır. Programın kapsamı şu şekilde belirlenmiştir (HM,2003):

▪ Acil Yasal Düzenlemeler

Bankalar Kanunu'nda ve İcra İflas Kanunu'nda değişiklik, kalan fonların kapatılmasına yönelik yasal düzenlemeler, Kamu İhale Kanunu, Tütün Kanunu, Şeker Kanunu, TELEKOM'un özelleştirilmesine izin veren kanun, Petrol ve Doğalgaz Kanunu, Borçlanma Kanunu, Sivil Havacılık Kanunu vb.

▪ Makro Ekonomik Politikalar

- Kamu maliyesinde harcamaların disiplin altına alınması ve gelir arttırıcı önlemlerle birlikte, bütçede faiz dışı fazlanın sağlanması ve bu şekilde sosyal adaleti sağlamaya, borç stoğunu düşürmeye yönelik maliye politikası.

- Hedeflenen enflasyonla uyumlu gelirler politikası.
- Fiyat istikrarına yönelik para politikası.
- Dalgalı döviz kuru rejimi uygulaması.

▪ Yapısal Reformlar

- Ekonomide etkinliği arttırmak.
- Sürdürülebilir büyümeyi sağlamak.
- Toplumun yaşam kalitesini arttırmak.
- Gelir dağılımını düzeltmek.
- Bölgesel gelişmişlik farkını azaltmak.
- Avrupa Birliği (AB)'ne üyelik için gereken yükümlülükleri yerine getirmek.

Program, sadece krizi aşmaya yönelik olmayıp, benzer krizlerin gelecekte tekrarını önlemek amacıyla; konjonktürel politikalardan çok, yapısal yenilenme ve yasal düzenlemelere ağırlık veren, reformcu bir niteliğe sahip olmuştur. IMF, krize giren ülkelerden acilen kabul edilmesini istediği yasaların hemen hemen aynısını, Türkiye'den de istemiştir. Bu çerçevede, mali sektörün yeniden yapılandırılması, devlette şeffaflığın artırılması ve kamu finansmanının güçlendirilmesi, ekonomide rekabetin ve etkinliğin artırılması ve sosyal dayanışmanın güçlendirilmesi için, kamuoyunda *15 günde 15 yasa* olarak da bilinen kanuni düzenlemelerin gerçekleştirilmesi öngörülmüş ve yoğun çalışmalar başlatılmıştır. Bu konularda, hazırlık çalışmalarının tamamlanması ve önemli bir kısmının yasalaştırılmasıyla beraber, 3 Mayıs 2001'de IMF ile yeni bir niyet mektubu imzalanmıştır. TCMB, 15 Mayıs 2001'de, para politikasının genel çerçevesini kamuoyuna açıklamıştır.

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'yla, yapısal düzenleme kapsamında olan, söz konusu yasal düzenlemelerin tamamı, TBMM'den geçmiş ve görev zararlarını yaratan kararnameler iptal edilmiştir (Tablo 2). IMF, söz konusu kanunların uygulanmasıyla beraber, kredileri serbest bırakacağını belirtmiştir.

Türkiye'de 5 Mayıs 2001 tarihinde yürürlüğe giren kanunla, TCMB'nin temel amacının fiyat istikrarını sağlamak olduğu ve bankanın para politikasının belirlenmesinde ve uygulanmasında tek yetkili ve sorumlu olduğu hükme bağlanmıştır. Banka, fiyat istikrarını sağlamak, enflasyonla mücadele edebilmek için, günümüz merkez bankacılığında kullanılan para politikası araçlarını doğrudan belirleme ve kullanma ile görevli ve yetkili kılınmıştır. Ayrıca, Para Politikası Kurulu'nun oluşturularak, hükümetle birlikte enflasyon hedefini belirlemesi benimsenmiştir.

Tablo 2: IMF'nin Yürürlüğe Girmesini İstedığı Kanunlar

Kanunlar	
1	Bütçe Kanununda Değişiklik
2	Görev Zararlarını Kaldıran Kanun
3	Borçlanma Kanunu
4	Kamulaştırma Kanunu
5	Fonların Kapatılmasıyla İlgili Kanun
6	Kamu İhale Kanunu
7	Merkez Bankası Kanunu
8	Bankalar Kanununda Değişiklik
9	İş Güvencesi Kanunu
10	Ekonomik ve Sosyal Konsey Kanunu
11	Sivil Havacılık Kanunu
12	Telekom Kanunu
13	Şeker Kanunu
14	Tütün Kanunu
15	Enerji Piyasası Kanunu

Kaynak: HM (2003)'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

IMF, Türkiye'de uzun süre devlet güvencesinden yararlanan bankaların, kâr amaçlı kuruluşlara dönüştürülmesi için, kredi kapasitelerini ve risk yönetim teknikleri ile iç denetim sistemlerini geliştirmek üzere bir program hazırlamıştır. Hükümetler, varlığını sürdürebilecek durumdaki bankalara, sermayelerini arttırmaları ve takipteki kredilerine çözüm getirmeleri için, birleşmeler yoluyla rehabilitasyona gitmeleri, yabancı sermaye sağlamaları ve yönetimlerini iyileştirmeleri için gerekli koşulları oluşturmaları şartıyla, kamu fonlarından aktarma yaparak destek olmuşlardır. Ayrıca, bankacılık alanında güvenilirliğin ve etkinliğin artırılması yönünde uluslararası standartlara paralel ihtiyati düzenlemeler, iç denetim sistemlerinin iyileştirilmesi ve bankalarda ortaklığa yönelik kısıtlamaların düzenlenmesini de içine alan yeni politikalar benimsenmiştir. Türkiye'de bankalar, şube ağlarını daraltarak, personel azaltmışlardır. Ayrıca, BDDK kurulmuştur. Bununla beraber, bankaların kamulaştırılması ve rehabilite edilmesi için TMSF oluşturulmuştur.

Türkiye'de, sistem için tehlike yaratan bankalar, BDDK tarafından söz konusu fona devredilmeye başlanmıştır. Bir komite oluşturularak, özel bankalar satılmış ve halen de TMSF bünyesindeki bankaların satışına devam edilmektedir.

IMF Türkiye'den, devlete bağlı ağır sanayi, haberleşme, enerji ve ulaşım sektörlerindeki kuruluşların -özellikle de tekel durumundaki devlet kuruluşlarının (Türk Telekom, THY, Tekel, Sigara Fabrikaları, Turban, Sümer Holding, Asil Çelik, Taksan,

Türk Motor Sanayi ve Ticaret A.Ş., Karadeniz Bakır İşletmeleri, Türkiye Deniz İşletmeleri Limanı, Trabzon Limanı, İstanbul Gübre Sanayii A.Ş., Seka, Erdemir ve Türkiye Ziraî Donatım Kurumu) özelleştirilmesini istemiştir.

IMF, enerji piyasalarını düzenlemeye yönelik reformlar yapılması talebinde bulunmuştur. IMF bu reformlarla, Elektrik Piyasası Düzenleme Kurulu'nun kurulmasını ve bu kurul aracılığıyla elektrik üretim ve dağıtım varlıklarının özelleştirilmesinin sağlanmasını, Doğalgaz Piyasası Kanunu'yla da, bu piyasanın özel teşebbüse açılmasını ve doğalgaz sektörünün serbestleştirilmesini amaçlamıştır. IMF'nin Türkiye'den yapılmasını ivedilikle istediği diğer bir reform da, sivil havacılık reformu olmuştur.

IMF'nin vergi reformu konusundaki istekleri ise; vergi idaresi içinde bir denetim ve koordinasyon birimi ile vergi politikaları biriminin kurulması, dolaysız vergi reformu, vergi mükellefleri için, bilgi ve danışmanlık hizmetlerine daha fazla kaynak sağlanması, ulusal vergi yönetimine fonksiyonel bir organizasyon yapısının getirilmesi, serbest çalışanlar ve işçiler arasında adaletli bir şekilde vergilerin arttırılması, vergiden kaçışı engellemek amacıyla vergi idaresinin güçlendirilmesi şeklinde olmuştur (DPT,2003b:74).

Programın IMF anlaşması ile desteklenmesi sonucunda Mayıs-Aralık 2001 dönemi için, IMF ve Dünya Bankası'ndan 15,7 milyar \$'lık ek dış finansman kaynağı sağlanmıştır. IMF'den sağlanan 13,3 milyar \$ tutarındaki kredinin 9,6 milyar \$'lık kısmının, TCMB aracılığıyla Hazine'ye kullanılması benimsenmiştir. Söz konusu ek dış finansmanın yanı sıra, özel yabancı bankaların Türkiye'ye yönelik kredilerini azaltmamaları ve zamanla arttırmaları için de, özel sektör desteğinin sürdürülmesi gerektiği ve böylelikle döviz kuru ve faizlerde istikrarın ivedilikle sağlanarak, krizden çıkışın kolaylaştırılması hedeflenmiştir.

2000 yılında büyüme yüksek gerçekleşirken (%6,1), enflasyon hedeflenen düzeye (TEFE %20) düşmemiştir. Kriz yılı olan 2001'de ise hem ekonomi küçülmüş, hem de enflasyon yükselmiştir. Ayrıca, bir önceki yıl %6,5 olan işsizlik oranı, 2001 yılında artarak %8,4'e ulaşmıştır (Tablo 3). Şubat 2001'de yaşanan ekonomik krizle birlikte Türkiye, ilk kez *modern sektör işsizliği* ile karşılaşmıştır. Geleneksel işsizlik sorunlarının yanı sıra, formel sektörlerde istihdam edilen sigortalı, iş kanunlarına tabi, sendikalı ve hatta yüksek kaliteli işçilerin işsiz kalması, Türkiye'nin önemli bir problemi olmuştur (Kılıç,2002:222).

Mayıs 2001'de uygulamaya alınan yenilenmiş programla, yaşanan krizlerle zayıflayan yatırımcı güveninin yeniden sağlanması amacını gerçekleştirme sürecinde, 11 Eylül olaylarının olumsuz etkileri (gelişmiş ülkelerdeki talebin zayıflaması, turizm gelirlerinin azalması, uluslararası finans piyasalarına erişimin azalması, özelleştirme ve doğrudan yabancı yatırım imkanlarının zayıflaması vb.) ortaya çıkmıştır. Bu durum, 2002 yılında yaklaşık 10 milyar \$ olarak öngörülen bir dış finansman açığının ortaya çıkmasına ve ekonominin kısa dönemde büyümeye geçiş imkanlarının zayıflamasına neden olmuştur. Bu olumsuz etkiler ve süre gelen ekonomik sorunlar karşısında, güçlendirilmiş orta vadeli bir programın uygulamaya konulmasına karar verilmiştir. Bu amaçla, 18 Ocak 2002'de yeni bir niyet mektubu verilmiştir.

Bu niyet mektubuyla, 2002-2004 yıllarında uygulanacak ekonomik programın desteklenmesini sağlamak için, 12.821,2 milyon SDR tutarında yeni bir stand-by düzenlemesinin onaylanması talep edilmiştir. Ayrıca niyet mektubunda, yeni düzenlemenin onayının ardından, 2000-2002 dönemini kapsayan stand-by düzenlemesinin iptal edileceği, yeni anlaşma ile onaylanan tutarın 4.916,4 milyon SDR'lik kısmının Ek Rezerv Kolaylığı altında sağlanan kaynakların geri ödenmesinde kullanılacağı belirtilmiştir.

Söz konusu stand-by düzenlemesi, IMF tarafından Şubat 2002'de onaylanmıştır. Bu düzenleme ile desteklenen 2002-2004 ekonomik programıyla, 2002 yılı için %3'lük büyüme ve %35'lik enflasyon hedeflerine ulaşılması, GSMH'nin %6,5'i oranında kamu sektörü faiz dışı fazlaya ulaşılacak şekilde, maliye politikası uygulamasının devamı öngörülmüştür.

Tablo 3: Türkiye'nin Makro Ekonomik Performansı (2000-2005*)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005*
GSMH Reel Büyüme Hızı (%)	6,1	-9,4	7,9	5,9	9,9	5,0
Kişi Başına GSMH (\$)	2.965	2.123	2.598	3.383	4.172	4.300
Deflatör (%)	50,9	55,3	44,4	22,5	9,5	-
Enflasyon						
TÜFE (Y. sonu-%)	39,0	68,5	29,7	18,4	9,3	8,0
TEFE-ÜFE (Y. sonu-%)	32,7	88,6	30,8	13,9	13,8	8,0
Döviz Kuru (\$) (Alış,Ort.TL)	623.749	1.222.921	1.504.598	1.487.119	1.422.341	-
Döviz Kuru (EURO) (Alış,Ort.TL)	574.345	1.092.644	1.428.768	1.687.189	1.767.331	-
K. Bütçe D. (Trilyon TL)	-13.264,9	-29.036,1	-40.090,0	-40.204,4	-30.313,2	-
Faiz Dışı D. (Trilyon TL)	7.175,0	12.026,1	11.780,6	18.404,7	26.175,3	-
K. Bütçe D./ GSMH (%)	-10,56	-16,45	-14,66	-11,27	-7,15	-6,70
Faiz Dışı D./ GSMH (%)	5,71	6,81	4,31	5,16	6,10	-
Borç Stoku (Trilyon TL)	36.421	122.157	149.870	194.387	224.483	-
İç Borç Stoku/ GSMH (%)	29,0	69,2	54,5	54,5	52,3	-
İç Borç Faiz Oranı (Ort. Bileşik-%)	38,0	96,2	63,8	45,0	25,7	-
Dış Borç Stoku (Milyon \$)	118.568	113.658	130.219	145.367	161.801	-
Kısa	28.301	16.403	16.424	23.013	31.895	-
Orta-Uzun	90.267	97.255	113.795	122.354	129.906	-
İhracat (Milyon \$)	27.775	31.334	36.059	47.253	63.121	71.000
İthalat (Milyon \$)	54.503	41.399	51.554	69.340	97.540	104.000
Dış Tic.D. (Milyon \$)	-26.728	-10.065	-15.495	-22.087	-34.419	-33.000
İhr./İth. (%)	51,0	75,7	69,9	68,1	64,7	68,3
Cari D. (Milyon \$)	-9.819	3.390	-1.522	-8.037	-15.543	-15.400
Cari D./ GSMH (%)	-4,9	2,3	-0,8	-3,4	-5,2	-4,5
İşsizlik Oranı (%)	6,5	8,4	10,3	10,5	10,3	-

* Öngörü-Program

Kaynak: DPT, **Uluslararası Ekonomik Göstergeler 2003**; DPT, "Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2005", <http://ekutup.dpt.gov.tr>; HM, www.hazine.gov.tr; MB, www.muhasibat.gov.tr; EIU (The Economist Intelligence Unit), **Country Report: Turkey at a glance (2004-2005)**'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

3 Kasım 2002 Genel Seçimleriyle iş başına gelen yeni hükümet de, sürdürülmekte olan ekonomik reform programının güçlendirilerek uygulanacağı yönündeki kararlılığını ve taahhüdünü, 5 Nisan 2003 tarihli niyet mektubuyla IMF'ye bildirmiştir. Bu kapsamda, yeni hükümetin temel amaçları; enflasyonla mücadele, borç yükünün azaltılması ve sürdürülebilir hızlı büyüme olarak belirginleşmiştir. Ayrıca yeni hükümet, Kamu Yönetimi Reformu, Ekonomik Dönüşüm Programı, Demokratikleşme ve Hukuk Reformu ve Sosyal Politikalar kapsamında dört ana politika uygulamasını hedeflediğini açıklamıştır.

Kurumsal yapılanmaya ilişkin eylemleri ve özellikle kamu yönetimi alanında önemli reformları öngören Acil Eylem Planı, Ekim 2003'de yeniden revize edilmiş ve kurumsal yapılanmaya yönelik eylemlerin 6 ay süreyle uzatılması DPT tarafından uygun görülmüştür (Ener-Demircan,2004:133).

Türkiye'de 2002 yılı başından itibaren uygulamaya konulan ekonomik programla, son üç yıl içinde ekonomik krizin yaraları sarılmaya çalışılmıştır. Enflasyonun düşürülmesi ve kamu borcunun milli gelire oranının azaltılması hedefine odaklı programın uygulanması sonucunda, 2004 yılı itibarıyla %9,9'luk bir büyüme oranına ulaşıırken, özellikle enflasyonda önemli düşüşler sağlanarak (TÜFE %9,3), kronikleşmiş enflasyonist süreç kırılmıştır.

2002 yılından itibaren IMF tarafından belirlenen faiz dışı fazla hedefi (GSMH'nin %6,5'i) konusunda kamu özenli davranmıştır. 2004 yılında faiz oranlarının ve döviz kurunun gerilemesinden dolayı, bütçe tasarrufu söz konusu olmuştur. 109,9 katrilyon TL olarak gerçekleşen net bütçe gelirlerinden faiz dışı giderler (83,7 katrilyon TL) çıkarıldığında, 26,2 katrilyon TL'lik bir faiz dışı fazlaya ulaşılmaktadır (Tablo 3). Ulaşılan bu faiz dışı fazla rakamıyla, 2004 yılında ödenen 58,5 katrilyon TL'lik borç faizinin bir kısmı karşılanırken, geriye kalan tutar için de borçlanma yapılmıştır.

İhracat, 2004 yılında bir önceki yıla göre artarak 63,1 milyar \$'a yükselmiş; ancak, cari açık hızla artarak, 15,5 milyar \$'a ulaşmıştır. Cari açığın GSMH'ye oranı 2003 yılında %3,4 iken, bu oran 2004 yılında %5,2'ye çıkmıştır. İstihdamın artırılması konusunda da belirgin bir başarı yakalanamamış ve büyüme, 2003'de olduğu gibi istihdama yansımamıştır. Türkiye'de işsizlik, kriz sonrası önlemlere rağmen artmaya devam etmiştir. 2001 yılından bu yana hızla artan işsizlik sürecinde, henüz istenen olumlu gelişmeler sağlanamamış ve kriz yılı 2001'de %8,4 olan işsizlik 2002'de %10,3'e, 2003'de ise %10,5'e yükselmiştir. 2004 yılında bu oran %10,3 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 3). İstihdam alanında yaşanan bu sıkıntıya rağmen, GSMH'nin %6,5'i oranında bir faiz dışı fazla hedefinin belirlenmesi, Türkiye'nin sosyal politikalarından yaptığı fedakarlığı da açıkça göstermektedir.

Dış konjonktür de göz önünde tutulursa, 2005 yılı Türkiye için enflasyonla mücadele açısından zorlu geçecektir. Elde edilen iyileşmelerin sürdürülmesi ve kalıcı ekonomik dengelemlere ulaşılabilmesi için kamu kesiminde, mali kesimde, tarım sektöründe ve sosyal alanda reformların tamamlanması ve mevcut risklerin ortadan kaldırılması gerekmektedir.

IMF ile 2002 yılında yapılan anlaşma, 4 Şubat 2005 tarihi itibarıyla tamamlanmıştır. Hükümet, 14 Aralık 2004'de IMF ile yeni bir stand-by düzenlemesine gidileceğini açıklamıştır. Mayıs 2005 - Mayıs 2008 yıllarını kapsayacak söz konusu programın temel hedefleri 26 Nisan 2005 tarihli Niyet Mektubu'nda şu şekilde belirtilmiştir:

Yeni programla üç yıllık süreçte; güçlü ve istikrarlı büyüme, düşük enflasyon ve yeni istihdamın sağlanması için temel oluşturulması hedeflenmiştir. Programla birlikte uygulamaya konulacak politikaların hedefi ise, Türkiye ekonomisinin AB üyesi ülkelerin ekonomilerine yakınsamasını sağlamak olarak belirlenmiştir.

Bu kapsamda, programın öngörülleri şunlar olmuştur (HM,2005):

- Programla, sürdürülebilir bir cari işlemler dengesi ve düşük enflasyon ortamında sağlam bir büyüme çizgisine kavuşmak hedeflenmektedir (2005 yılı için büyüme hedefi %5 olarak öngörülmüştür. Sıkı maliye politikasıyla ekonomik büyümenin yatırım ve ihracat artışı kaynaklı olması beklenmektedir. Bu sayede, 2005 yılında cari işlemler açığının GSMH'nin %4,5'i oranına gerilemesi ve programın kalan döneminde ise GSMH'nin %3'ü oranında gerçekleşmesi öngörülmüştür).
- Öncelikle, sıkı kamu maliyesi politikası ve borç stoğunun azaltılması (2004 yılı sonu itibarıyla %63,5 düzeyine gerileyen kamu net borç stoğunun GSMH'ye oranının, programın sonuna kadar yaklaşık 10 puan düşürülmesi hedefi doğrultusunda, GSMH'nin %6,5'i oranında faiz dışı fazlaya ulaşılmasının hedeflenmesi) ekonomik stratejinin temel taşı olmaya devam edecektir.
- Kaynakların büyümeyi destekleyecek kamu yatırımlarına yönlendirilmesi için, geniş boyutlu bir yapısal reform gündemi uygulamaya konulacaktır. Özellikle vergi tabanını genişletecek ve kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü azaltacak reformlar başlatılacaktır.
- Enflasyonu, düşük tek haneli rakamlara indirme hedefine ulaşmak için, mali disiplin ve AB standartları doğrultusunda TCMB'nin bağımsızlığı korunacak ve Ocak 2006 itibarıyla resmi enflasyon hedeflemesi sistemine geçilmesi yönündeki kararlılık devam edecektir (2005 yılı için %8 olan enflasyon hedefi, programın sonu itibarıyla %5'den daha düşük oranlara inebilmektir).
- Finansal sektörün istikrarını korumak için, düzenleme ve denetleme kapsamını daha da genişletecek yeni bankacılık yasası yürürlüğe konulacak, kamu bankaları yeniden yapılandırılacak ve varlık satışları hızlandırılacaktır.
- Yatırım ortamının iyileştirilmesi, orta vadeli büyüme beklentilerinin daha üst seviyelere taşınması ve işsizliğin azaltılması amacıyla, kapsamlı bir reform gündemi uygulamaya konulacaktır.

- Ekonominin dış şoklara karşı dayanıklılığını artırma ve IMF'den kaynak kullanımını sona erdirmeye stratejisinin bir parçası olan uluslararası rezerv pozisyonunun güçlendirilmesine devam edilecektir.

Yeni stand-by düzenlemesi kapsamında, Mayıs 2005-Mayıs 2008 döneminde 12 eşit dilimde kullanılmak üzere 6,662.04 milyon SDR tutarında bir kaynak kullanımı öngörülmektedir. İleriki yıllarda borç servisini daha düzgün bir dağılıma kavuşturmak için, 2006 yılındaki ödemelerin erken ödeme planından normal ödeme planına alınması talep edilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4: IMF'ye Kredi Ödemelerinin Yeni Planı (Milyar \$)

Plan	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Erken Ödeme Planına Göre	2.6	9.7	10.1	3.6	1.8	0.8	0.0
Normal Ödeme Planına Göre	1.6	2.7	9.2	10.0	3.6	1.8	0.8
Yeni Ödeme Planına Göre	2.6	5.2	7.8	10.7	1.8	0.8	0.0
Sonra Seçilebilecek Plan	2.6	5.2	7.8	7.3	3.6	1.8	0.8

Kaynak: HM, www.hazine.gov.tr/imf_standby.htm, 17.03.2004.

Ayrıca, makro ekonomik koşulların öngörülenden daha uygun bir seyir izlemesi halinde, daha fazla kaynak kullanımına gidilmemesi, söz konusu kaynağa erişim hakkının ihtiyati olarak saklı tutulması öngörülmüştür. Stand-by düzenlemesi kapsamındaki çekişlerin akış ve gözden geçirme takvimi Tablo 5'de sunulmuştur.

Programın; düzenli gözden geçirmeler, ön koşullar, yapısal performans kriterleri ile yapısal kriterler (Tablo 6), sayısal performans kriterleri ve gösterge niteliğindeki hedefler (Tablo 7) aracılığıyla izlenmesi öngörülmüştür.

Üç yıllık süreçte Türkiye'yi, sürdürülebilir bir cari işlemler dengesi ve düşük enflasyon ortamında sağlam bir şekilde güçlü büyüme çizgisine kavuşturmayı hedefleyen program, yatırım ortamını geliştirmeye ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını arttırmaya yönelik önlemleri kapsamıştır. Böylece, orta vadeli büyüme ve istihdam beklentilerinin daha da iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Para politikasının ana hedefi, enflasyonun AB ülkelerindeki seviyelere indirilmesi olan yeni program, yüksek seviyede faiz dışı fazla üretilmesi yoluyla borcun azaltılması üzerine odaklanmıştır. Ayrıca, programla özelleştirme sürecinin daha da ileri aşamalara taşınması amaçlanmıştır.

Tablo 5: Önerilen Çekiş Programı

GÖZDEN GEÇİRME ⁽¹⁾	ÇEKİŞ		Sayısal Performans Kriterlerine İlişkin Test Tarihleri	Mümkün Olan En Erken Çekiş Tarihi
	(MİLYON SDR)	Kotaya Oranı (%)		
ONAY	555.17	57.59		
2005				
1. Gözden Geçirme	555.17	57.59	31 Mayıs, 2005 ⁽²⁾	15 Haziran 2005
2. Gözden Geçirme	555.17	57.59	30 Haziran 2005	1 Eylül 2005
3. Gözden Geçirme	555.17	57.59	30 Eylül 2005	1 Aralık 2005
2006				
4. Gözden Geçirme	555.17	57.59	31 Aralık 2005	1 Mart 2006
5. Gözden Geçirme	555.17	57.59	31 Mart 2006	1 Haziran 2006
6. Gözden Geçirme	555.17	57.59	30 Haziran 2006	1 Eylül 2006
7. Gözden Geçirme	555.17	57.59	30 Eylül 2006	1 Aralık 2006
2007				
8. Gözden Geçirme	555.17	57.59	31 Aralık 2006	1 Mart 2007
9. Gözden Geçirme	555.17	57.59	30 Nisan 2007	1 Temmuz 2007
10. Gözden Geçirme	555.17	57.59	30 Ağustos 2007	1 Aralık 2007
2008				
11. Gözden Geçirme	555.17	57.59	31 Aralık 2007	1 Mart 2008
TOPLAM	6662.04	691.09		

⁽¹⁾ Düzenlemenin ilk senesini takip eden Gözden Geçirmelerin sıklığı 2005 yılının sonunda yeniden değerlendirilecektir.

⁽²⁾ Mali performans kriterleri için 2005 yılı Nisan sonu olacaktır.

Tablo 6: Yapısal Koşulsallık (2005)

Taahhüt	Zamanlaması
Ön koşullar	
1. Bankacılık Kanunu'nun TBMM'ne sunulması	Tamamlandı
2. Halk Bankası ve Ziraat Bankası yönetim kurullarının ayrılması	Tamamlandı
3. Varlık satışının büyük bölümünün 2007 sonuna kadar tamamlanmasına olanak verecek şekilde TMSF stratejisinin yayınlanması	Tamamlandı
4. Emeklilik reformu yasa tasarısının TBMM'ne sunulması	Tamamlandı
5. Vergi idaresi yasasının TBMM tarafından onaylanması	Tamamlandı
Kamu Maliyesine İlişkin Taahhütler	
6. Kamu kesimi alacakları için yeni af getirilmemesi	Sürekli Performans Kriteri
7. Uzman pozisyonları ve atıl istihdamın giderilmesinde hedefleri aşan işletmelere yönelik sınırlı istisnalar hariç her bir işletmede işten ayrılanların en fazla %10'u kadar yeni personel alımı yapılması	Yapısal Kriter
8. Maktu vergilerin ve KİT fiyatlarının 2005 yılı program varsayımları ile uyumlu olması	Y.Kriter, Haziran 2005 sonu
9. Emeklilik reformu kanunu tasarısının TBMM tarafından onaylanması	P.Kriteri, Haziran 2005 sonu
10. Sosyal güvenlik reformuna ilişkin idari yapılanma yasasının TBMM tarafından onaylanması	Y.Kriter, Haziran 2005 sonu
11. KMYK Kanununda belirtilen ikincil yasal düzenlemelerin yürürlüğe girmesi	Y.Kriter, Eylül 2005 sonu
12. KİT'lerin kurumsal yönetişiminin güçlendirilmesine ilişkin yasal düzenlemenin TBMM'ne sunulması	Y.Kriter, Eylül 2005 sonu
13. Sağlık harcamalarının izlenmesi ve orta vadeli eğilimlerinin öngörülmesine ilişkin çerçevenin oluşturulması	Y.Kriter, Eylül 2005 sonu
14. Gelir vergisi reformuna ilişkin yasal düzenlemenin hazırlanması	Y.Kriter, Eylül 2005 sonu
15. Gelir İdaresi kapsamında büyük vergi mükellefleri biriminin kurulması	Y.Kriter, Aralık 2005 sonu
16. Kamu sektörü istihdam ve ticaret yapısının kapsamlı gözden geçirilmesinin tamamlanması	Y.Kriter, Aralık 2005 sonu
Finansal Sektöre İlişkin Taahhütler	
17. Bankacılık Kanunu'nun TBMM tarafından onaylanması	P.Kriteri, Haziran 2005 sonu
18. Kamu bankalarına ilişkin spesifik stratejilerin hükümet ve kamu bankaları yönetim kurulları tarafından kabul edilmesi	Y.Kriter, Haziran 2005 sonu
19. Kamu bankalarına özgü imtiyaz ve yükümlülüklerin aşamalı olarak kaldırılmasına yönelik takvimin hazırlanması	Y.Kriter, Haziran 2005 sonu
20. BDDK'nın İmar Bankası olayından hareketle bankacılık sektörünün gözetim ve denetimine ilişkin olarak yapılan çalışmanın bulgularını dikkate alarak planladığı reformları açıklaması	Y.Kriter, Eylül 2005 sonu
21. TMSF'nin bankanın dahil olduğu risk grubuna açılan krediler dışındaki kalan tüm alacaklarının ihale yoluyla satılması	Y.Kriter, Aralık 2005 sonu
22. Vakıfbank'ın ilk halka arzının başlatılması	Y.Kriter, Aralık 2005 sonu
23. Bulguları Mart 2006 sonu tarihine kadar sunulacak şekilde finansal sektör denetiminin entegre bir yapıya kavuşturulması ihtiyacını değerlendirmek üzere bir komite oluşturulması	Y.Kriter, Mart 2006 sonu
24. Bankacılık Kanunu'nun uygulama yönetmeliklerinin tamamlanması	Y.Kriter, Haziran 2006 sonu

Kaynak: HM, www.hazine.gov.tr/imf_niyetmektubu_19stand-by.htm, 12.08.2005.

Tablo 7: Sayısal Performans Kriterleri ve Gösterge Niteliğindeki Hedefler (2004-2005)

	Bir Önceki Düzenleme Kapsamında Hedef	Gerçekleş- me (Geçici)	Alt / Üst Sınır 31 May. 2005 ⁽²⁾	Alt / Üst Sınır 30 Haz. 2005	Alt / Üst Sınır 30 Eylül 2005	Alt / Üst Sınır 31 Aral. 2005
	31 Aralık 2004					
Aksi belirtilmediği takdirde 2004 için trilyon TL-2005 için milyon YTL						
I. SAYISAL PERFORMANS KRİTERİ ⁽¹⁾						
1. Konsolide kamu sektörü kümülatif faiz dışı dengesi alt sınırı	26.200	27.723	8.720	15.730	25.995	30.460
2. KİT'ler hariç konsolide kamu sektörü kümülatif faiz dışı dengesi alt sınırı	22.900	23.803	8.020	14.130	23.295	26.660
3. Orijinal vadesi 1 yıldan fazla olan sözleşme veya garanti verme bazında kamu yeni dış borçlanmasının üst sınırı (milyon \$)	17.500	8.928	7.000	10.000	13.000	16.000
4. Orijinal vadesi 1 ya da daha kısa olan kamu dış borç stoğunun üst sınırı (milyon \$)	1.000	0	1.000	1.000	1.000	1.000
5. Net uluslararası rezervlerin seviyesinin (TCMB ve Hazine birlikte) alt sınırı (milyon \$)	-2.00	0.23(3)	2.00	2.00	2.75	3.80
6. Para tabanına ilişkin üst sınır (2004 için katrilyon TL ve 2005 için milyar YTL)	20.9	20.2	23.6	23.6	24.7	25.0
II. Gösterge Niteliğindeki Hedefler						
1. Konsolide kamu sektörü kümülatif genel dengesinin alt sınırı	-35.440	-28.225	-8.180	-8.770	-10.205	-19.590
2. Net iç varlıkları stoğuna (TCMB ve Hazine birlikte) ilişkin üst sınır (2004 için katrilyon TL 2005 için milyar YTL)	35.0	31.2 ⁽³⁾	37.7	37.7	37.8	36.4
3. Özelleştirme gelirleri (milyon \$)	3.000	1.282	...	300	1.250	1.500
4. Mali olmayan KİT'lerdeki istihdam	4.000	1.612	...	...	...	...
5. Sosyal güvenlik kuruluşları kümülatif genel dengesine (transfer öncesi) ilişkin üst sınır (SSK,BK,ES)	-19.185	-19.123	-7.200	-10.500	-16.500	-21.500

(1) Kümülatif hedefler 1 Ocak 2005'den itibaren hesaplanacaktır. 30 Eylül 2005 tarihine kadar olan hedefler performans kriteri, geride kalan hedefler gösterge niteliğindedir.

(2) Konsolide Kamu Sektörü Kümülatif Faiz Dışı Dengesine ilişkin alt sınır, KİT'ler hariç Konsolide Kamu Sektörü Kümülatif Faiz Dışı Dengesine ilişkin alt sınır ve kamu maliyesi gösterge niteliğindeki hedefleri (1 ve 5) için Nisan sonu.

(3) Yeni 2004 Eylül sonu program döviz kuru ile gerçekleşmeler net uluslararası rezerv için 1.29 milyar \$ ve net iç varlıklar için 35.5 katrilyon TL'dir.

Kaynak: HM, www.hazine.gov.tr/fmf_niyetmektubu_19stand-by.htm, 12.08.2005.

SONUÇ

Türkiye’de, 1990’lı yıllarda sık aralıklarla ekonomik krizler yaşanmış ve bunun temel nedenleri; sürdürülemez bir iç borç dinamiği, başta kamu bankaları olmak üzere mali sistemdeki sağlıksız yapı ve diğer yapısal sorunların kalıcı bir çözüme kavuşturulamaması olmuştur.

2000’li yılların başında IMF’nin desteklediği stand-by programı yürürlükteyken, Türkiye yine ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Önce Kasım 2000 krizi, ardından da IMF’nin ek önlemlerine rağmen, Şubat 2001 krizi yaşanmış ve sonrasında IMF ile yeniden stand-by anlaşması yapılmıştır. Özellikle Kasım 2000 krizinde, IMF’nin tedirginliği ve zamanında müdahale etmemesi, yoğun olarak eleştirilmiştir. Yaşanan siyasi istikrarsızlık da ekonomik krizin oluşumunda etken olmuştur.

Türkiye’de uygulanan IMF önlemleri sonucunda, 2004 yılı sonu itibarıyla kronik enflasyon süreci kırılmış, yüksek büyüme ve ihracat rakamlarına ulaşılmış olsa da, büyüme istihdama yansımamıştır. Ekonomideki kırılgan yapı da tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Sürdürülebilir büyüme sürecinin devamı ve bu kapsamda borçların sürdürülebilirliği, cari işlemler açığının azaltılması ve sosyal alanlarda mevcut risklerin giderilmesi gerekmektedir.

IMF ile yapılan üç yıllık (Mayıs 2005-Mayıs 2008) yeni stand-by anlaşması da, esasen Türkiye ekonomisindeki kırılganlığın devam ettiğini göstermektedir. Bu yeni süreçte ekonomik dengelerin kalıcı olabilmesi için, özellikle kamu kesiminde, mali sektörde, tarım kesiminde ve özel kesimin yatırım çevresinde ihtiyaç duyulan reformlar tamamlanmalıdır. Bu bakımdan, yeni stand-by anlaşmasının reformist niteliği ile ülke gerçekleri iyi örtüşmelidir. Gelir dağılımı oldukça bozulan Türkiye’de, işsizlik ve yoksulluğun en önemli ekonomik ve sosyal problem olması nedeniyle, istihdam yaratıcı ekonomik önlemlere ve sosyal politikalara öncelik verilmelidir.

KAYNAKÇA

- Boratav, Korkut (2004), **Yeni Dünya Düzeni Nereye?**, 2.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Doğan, Seyhun (2000), “2000-2002 Dönemi Stand-by Programı’nın Türkiye Ekonomisi Hedefleri-Politikaları”, **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**, Yıl:37, Sayı:5, Mayıs 2000, s.3-24.
- DPT (2000), **Uluslararası Ekonomik Göstergeler**, Ankara.
- DPT (2003a), **Uluslararası Ekonomik Göstergeler**, Ankara.
- DPT (2003b), **Sayılarla Türkiye Ekonomisi**, Ankara.
- DPT (2005), “Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2005”, [http:// ekutup.dpt.gov.tr](http://ekutup.dpt.gov.tr), 17.08.2005.
- EIU (The Economist Intelligence Unit) (2004), **Country Report: Turkey at a glance (2004-2005)**, London.

- Ener, Meliha - Esra Siverekli Demircan (2004), **Küreselleşen Dünyada IMF Politikaları ve Türkiye**, 1.Baskı, Roma Yayınları, Ankara.
- Eren, Ercan - Melike Bildirici (2001), "Türkiye'de 1990 Sonrası İktisadi Krizlerin Siyasal ve İktisadi Nedenleri", **Yeni Türkiye**, Yıl:7, Sayı:41 (Ekonomik Kriz Özel Sayısı I)/ Eylül-Ekim, s.166-173.
- Esen, Oğuz (2002), "Türkiye'de Uygulanan IMF-Destekli Yapısal Programlar", **Kriz ve IMF Politikaları**, ed.Ömer Faruk Çolak, Alkım Yayınevi, İstanbul, s.1-22.
- HM (2003), "Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı", www.hazine.gov.tr/programson140401.pdf, 20.04.2003.
- HM (2004), www.hazine.gov.tr/imf_standby.htm, 17.03.2004.
- HM (2005), www.hazine.gov.tr/imf_niyetmektubu_19stand-by.htm, 12. 08.2005.
- IMF (1999), "IMF Approves US\$4 Billion Stand-By Credit for Turkey", Press Release No:99/66, Washington DC, December, www.imf.org, 03.01.2000.
- Karacan, Ali İhsan (1996), **Bankacılık ve Kriz**, Finans Dünyası Yayın No:1, İstanbul.
- Kazgan, Gülten (2001), "Küreselleşmiş Dünyada Küreselleşen Türkiye'nin Krizleri", **İktisat Dergisi**, Şubat-Mart, s.26-31.
- Kılıç, Cem (2002), "Türkiye'de İşgücü Piyasası ve Kriz", **Kriz ve IMF Politikaları**, ed.Ömer Faruk Çolak, Alkım Yayınevi, İstanbul, s.207-224.
- Kılıçbay, Ahmet (1992), **Türk Ekonomisi**, 4. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayını, Genel Yayın No:263, Ekonomi Dizisi:19, Ankara.
- Kibritçioğlu, Aykut (2001), "Türkiye'de Ekonomik Krizler ve Hükümetler 1969-2001", **Yeni Türkiye**, Yıl:7, Sayı:41 (Ekonomik Kriz Özel Sayısı I)/Eylül-Ekim, s.174-182.
- Tokgöz, Erdinç (2001), **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)**, 6.Baskı, İmaj Yayınevi, Ankara.
- Toprak, Metin (2001), **Küreselleşme ve Kriz Türkiye ve Dünya Deneyimi**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Uygur, Ercan (2001), "Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri", **Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni**, www.tek.org.tr, 21.01.2005.
- Uysal, Doğan (2004), **IMF Politikaları ve Türkiye**, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Yeldan, Erinç (2001), "Türkiye'de IMF Destekli Enflasyonla Mücadele Programı Bir İstikrar ve Düzen Programı mı Yoksa Fakirleşme ve Mali Kaos Reçetesi mi?", **Yeni Türkiye**, Yıl:7, Sayı:41 (Ekonomik Kriz Özel Sayısı I)/Eylül-Ekim, s.570-586.